

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Voor 't gewone leven ongeschikt. Een biografie van Clare Lennart

Petra, Teunissen

Citation

Petra, T. (2017, June 15). *Voor 't gewone leven ongeschikt. Een biografie van Clare Lennart*. In Orde Tekst & Advies, Barendrecht. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/49612>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/49612>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/49612> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Teunissen, Petra

Title: Voor 't gewone leven ongeschikt. Een biografie van Clare Lennart

Issue Date: 2017-06-15

Ik en zij

1910 – 1914

Endan ontdekt Trezia het spelletje van iken zij, dat haar kwetsbare innerlijk kan beschermen tegen de buitenwereld. Bij het lezen van die boeken voor volwassenen denkt ze: ‘Straks... straks komt het, ook voor mij. Straks ben ik groot. Ik word een vrouw als de vrouwen in deze boeken... ik... Trezia. Ze staat dan op, bekijkt zichzelf aandachtig in de spiegel en opeens heeft ze dan de zonderlinge gewaarwording zichzelf te kunnen zien als een ander.’¹

De verhuizing van Oldebroek naar Epe, in het najaar van 1909, is Clara haarscherp bijgebleven. Het was dan ook een treinreis van de paradijselijke groene tuin naar het bolwerk van achterdocht en pesterij: de Fransche School in Epe. Ze heeft lang het gevoel gehad ‘ontworteld’ te zijn.²

De vooruitstrevende geest van Epe

Epe was rond 1910 volop in verandering. Het was niet langer een hoofdzakelijk agrarische gemeenschap zoals Oldebroek. De kleine industrie werd steeds belangrijker. De komst van kunstmest rond 1900 had de aanzet gegeven tot het ontginnen van grote stukken heide. Daar werden nu productiebossen aangelegd, zodat het landschap onherkenbaar veranderde. De aanleg van de spoorlijn Zwolle-Apeldoorn in 1887 had Epe uit een isolement gehaald.³ De eerste toeristen ontdekten het mooie landelijke dorp. In ‘de gids voor vreemdelingen’ van 1912 schreef ‘Epe’s Bloei’ dat Epe ‘één der aantrekkelijkste plaatsen van de Veluwe’ was. Dat kwam door de ondernemingszin en vooruitstrevende geest van de Epenaren: ‘Men is er algemeen van doordrongen, dat de geest des tijds aanmaant tot: vooruit, vooruit! Ieder is – in den goeden zin – naijverig op hetgeen een ander tot den vooruitgang bijdroeg en daardoor wordt er telkens iets beters, iets meer volkomens tot stand gebracht dan voorheen bestond. Slaat men de verschillende winkels gade, dan is het opmerkelijk hoe er steeds verrijzen van een moderne inrichting, als blijkt dat men zich spiegelt aan wat in grootere plaatsen ontstaat.’⁴

In zo’n vooruitstrevend dorp was vraag naar mooie boeketten. Daarom begon Luite Klaver in 1910 vol goede moed aan zijn tweede onderneming: ‘De Bloemkwekerij’. De bloemisterij was gevestigd in het woonhuis van de Klavers aan de Dorpsstraat 2. Van zijn opvolger Drost en zijn achterneven Barendsen in Aalsmeer kocht Luite kwalitatief goede bloemen en ‘planten voor huis en tuin’ in.⁵ Ook kweekte hij zelf weer bijzondere bloemen in een kas achter het huis, waarvan hij ‘bloemwerken’ maakte.⁶ Uiteraard hoopte Luite voldoende tijd over te houden om te schilderen in de mooie Eper natuur. In de tuin liet hij een atelier bouwen.⁷

Vergeleken met de onmetelijke ruimte die ze op De Ekelenburg gewend waren, vonden de kinderen Klaver dit maar een klein, gewoon huis: ‘Daar is het huis: drie kamers beneden, drie kamertjes boven, een zolder, een tuin, waar je in vijf minuten door bent. Het lijkt je klein na het groote, oude huis met de uitgestrekte kweekkerij rondom. De meubels lijken zoo groot en staan zoo dicht op elkaar. Ze laten weinig speelruimte over.’⁸

De Dorpsstraat was een goede plek voor ‘De Bloemkweekkerij’. Daar waren namelijk de meeste winkels van Epe te vinden. Voor de eerste levensbehoeften zorgden groenteboer Das, bakker Westhoff en slagerij Dokter. In De Toko van de familie G.J. Gerritsen kocht Da Klaver haar kruidenierswaren. Centraal ontmoetingspunt was café-restaurant Het Wapen van Epe. Als er wat te doen was in Het Wapen, stond de aankondiging in *Het nieuws- en advertentieblad voor Epe, Heerde en omstreken*. Aan Luite verdiende de krant niet veel: na het eerste jaar adverteerde hij nauwelijks meer met zijn bloemisterij. Hoewel hij erom bekendstond dat hij prachtige boeketten kon maken, besteedde hij zijn tijd liever aan het schilderen van bloemen dan aan het schikken ervan. Hij probeerde in die periode ook ‘de ziel van het bos te schilderen, het mysterie’. Doek na doek zette hij op.⁹

Gezinsleven

‘De Bloemkweekkerij’ werd net zo min een succes als De Ekelenburg. Het geldgebrek, waar Da in Oldebroek al mee kampte, werd nijpender. De huishoudelijke hulp was beperkt tot een meisje voor de middagen.¹⁰ Da kon de huishouding eigenlijk niet aan, er ‘mankeerde’ altijd wel iets aan.¹¹ Vooral de kleding voor de opgroeiende kinderen Clara, Liene en Dick was een probleem. Kousen werden eindeloos gestopt, jurken uitgelegd. Als er geen geld was om de schoenen te laten verzolen, knipte Luite van een gebruikt stuk schilderslinnen binnenzooltjes, zodat de kinderen enigszins droge voeten hielden.¹² Zonder de aanvoer van groente en fruit uit eigen tuin kostte het Da moeite om het gezin te voeden. Clara vond de broodjes kabouterachtig klein vergeleken met de grote boerenstoeten in Oldebroek.¹³

Toch probeerde Da er het beste van te maken. De kinderen mochten op dansles en vioolles.¹⁴ Voor een poes was natuurlijk altijd ruimte, ook in het huishoudbudget. Toen de poes zoek was, had Da vijftig cent over voor een advertentie in het *Nieuwsblad*. Ze loofde zelfs een beloning uit.¹⁵ Met een thee-agentschap verdiende ze wat bij.¹⁶ Ze kocht thee in bulk in en verpakte deze in kleinere pakjes. Op de fiets bracht ze haar bestellingen rond. Ze fietste zelfs naar de Doyers in Deventer. Tijdens de muzikale familiebijeenkomsten zat Da bij de kachel uit te rusten van haar vermoeiende tocht uit Epe. Naast haar stonden de zware tassen met producten die ze aan de man moest brengen. De muziek raakte haar zo dat de tranen haar over de wangen liepen.¹⁷ Het moet pijnlijk zijn geweest voor de familie Doyer dat hun begaafde, fragiele zus zich zo moest afsloven. Ze sprongen dan ook financieel bij. Pater familias Anton Doyer stuurde Da wekelijks een postwissel, waar Luite niet aan mocht komen.¹⁸ Toch loste ze Luites schulden af, als de verkoop van de

schilderijen en bloemen weer eens tegenviel.¹⁹ Voor familievakanties of uitstapjes was geen geld, maar Clara logeerde in vakanties soms samen met haar nichtje An Doyer in Aardenburg bij Da’s tweelingbroer Jo.²⁰ Dan reisde ze volkomen zelfstandig van Epe naar Zeeuws-Vlaanderen: ‘Niemand haalde het in zijn hoofd zich bezorgd te maken. Ik geloof niet eens, dat ik een briefkaart van behouden aankomst stuurde als ik er was. En hoe het kwam weet ik niet... Misschien maak ik zoo de indruk van onverwoestbaarheid...’²¹

De Fransche School

Van de nichtjes Doyer kwam er soms een pakket gedragen kleding. Een uitkomst voor Da, maar een ramp voor Clara. Die afdragertjes maakten hun armoede namelijk zichtbaar voor hun klasgenoten: ‘En niets is zo erg als kleren te krijgen, want als je kleren krijgt, ben je arm en arm zijn is verworpen zijn, getekend zijn.’²² Clara’s jurken moesten vaak uitgelegd worden. Ze groeide hard in die Eper jaren en was lang voor haar leeftijd. Ze had een mooi, hartvormig gezichtje met grote, diepliggende ogen van een onbestemde kleur groengrijs. Boven de donkere wenkbrauwen welfde een hoog voorhoofd. Haar haar was donkerblond, heel fijn en zacht. Haar neus was fors, een echte Klaverneus.²³ Door de snelle groei was ze wat spichdig. Op een schoolfoto is ze opvallend slank tussen de struise Eper jongedames. Ze lacht niet, maar kijkt wat afwerend.²⁴

Eerst bezochten Clara en Liene de dorpschool aan de Eper Hoofdstraat, daarna schreven zij zich in op de zogenaamde Fransche School, een school voor M.U.L.O, waar kinderen indertijd al vanaf hun tiende jaar naar toe konden.²⁵ Aanvankelijk was de Fransche School een soort privéschool, een opleidingsinstituut voor allerlei toelatingsexamens, zoals voor

Clara Klaver, vierde op de eerste rij, op de Fransche School in Epe. Foto uit *Fré Dommisie*, Over Clare Lennart (1965).

de kweekschool, de PTT en de Spoorwegen. In 1910 werd de school gereorganiseerd in de geest van de landelijke Vereeniging voor M.U.L.O.. Initiatiefnemer was de Eper burgemeester Jacob Baron Sweerts de Landas.²⁶ Clara en de dochters van Baron Sweerts de Landas behoorden tot de 49 leerlingen waarmee de vernieuwde 'Fransche school' in september 1910 startte. Eind 1911 waren er zestig leerlingen met Clara in de derde klas en Liene in de tweede.²⁷

Clara had les van W.H. Visscher, een wat studentikoze jongeman uit Groningen. Ze was bijzonder op hem gesteld.²⁸ Eveline herinnerde zich: 'In enkele briefjes die Clare aan mij schreef vanuit Deventer, waar ze vanaf haar twaalfde tot haar veertiende een school bezocht die opleidde voor het examen van de Kweekschool, informeerde ze herhaaldelijk naar deze onderwijzer en deed hem de groeten. [...] Ik heb zelf ook nog les van meneer Visscher gehad en ik herinner me dat hij vaak tegen mij zei: 'Volg haar na, Lientje, volg haar na.' Wat ik niet deed, want ik was minder knap op school en hij vond mij waarschijnlijk maar een gewoon kind.'²⁹ Een andere leerling herinnerde zich Visscher echter als 'een onbehouden Groninger boer.'³⁰ In *Twee negerpopjes* vereeuwigde Clare Lennart meester Visscher als Gerben IJsbrand Kapteyn. Ze beschreef hem als een warme persoonlijkheid, die het schoolgedoe niet zo gewichtig nam. Voor haar alter ego Trezia was meester Visscher een licht, een gloed in haar kinderleven, een kostbare vriend: 'En haar liefde voor Gerben IJsbrand Kapteijn scheert met blanke vleugels langs de duistere in haar ogen dwaze praktijken van de grotemensenliefde heen.'³¹

Anti-revolutionaire inboorlingen

Tussen Clara en de Eper schoolkinderen boterde het helemaal niet. De Fransche School bleek een bolwerk van vijandschap en achterdocht. De medeleerlingen van de zusjes Klaver waren 'inboorlingen', zoons en dochters van de gegoede winkelstand, van de veldwachter en de gemeentesecretaris. Ze hadden geleerd iemands aanzien af te meten aan zijn geld. Clara noemde hen 'tot in het diepst van hun wezen anti-revolutionnair [...] Anti alles, wat nieuw en anders, wat rustverstoring is, wat het vertrouwde, van ouds bekende aanrandt.'³²

Wat moesten de Epenaren ook aan met dat wonderlijke kunstenaarsgezin, dat duidelijk geen geld had, maar wél pretenties? Met een vader die zich in zijn atelier opsloot om schilderijen te maken waar hij geen geld mee verdiende? En een moeder met chique familieleden in bontjas, die vloeiend Frans sprak, maar pakjes thee rondbracht op de fiets? De Klavers pasten in geen enkele zuil, hoorden bij geen enkele coterie. Da en Luite hebben het wellicht niet belangrijk gevonden om deel uit te maken van de Eper gemeenschap, maar voor hun kinderen was deze uitzonderingspositie moeilijk.³³ Ze werden geplaagd om hun tweedehands kleding en hun 'malle' vader. Clara hield levenslang een complex over aan een pesterige opmerking over haar sproeten.³⁴ Klavers Oldenbroekse faillissement was een dankbaar onderwerp voor spotliedjes.³⁵

Clara en Liene vonden hun vriendinnen dan ook vaker bij de buitenbeentjes, zoals Truus Lensink, dochter van W.J.G. Lensink, de hoofdonderwijzer van de dorpsschool en diens teruggetrokken vrouw. Truus was eigenlijk nog te burgerlijk. Clara had een grote romantische belangstelling voor de échte 'onmaatschappelijken' op deze wereld. Ze bewonderde kermisklanten, een man met een aap of een kind dat met een marmot langs de deuren ging:

Ik had zoo'n hevig verlangen dat zulke menschen praten zouden, dat zoo'n kind bijvoorbeeld eens bij ons in huis zou komen en me alles uit zijn leven vertellen, wat dan natuurlijk minstens even spannend zou zijn als 'Alleen op de wereld'. Ik keek naar zulke woonwagenkinderen op als anderen wel naar deftige of heel rijke kinderen. En ik wilde eigenlijk wel als het jodinnetje van Elspeet gestolen worden, om eens midden in zoo'n kleurig en veelbewogen zwerversleven te staan. Wat nog het dichtst bij dat ideaal stond was een kind van Pro Juventute ... een voogdijkind, zeiden wij... en daarom maakte ik dat ook mijn vriendinnetje. Het was een heel aardig kind, maar ze sprak nooit van haar vroegere leven en ik had zoo dolgraag dat schokkende verhaal gehoord. Maar ik was veel te bescheiden om zelfs maar een poging te doen tot uithooren.³⁶

Drie negerpopjes

Een kleine veertig jaar later zette Clara haar herinneringen aan Epe om in literatuur. Haar novelle *Twee negerpopjes* verscheen in 1949 als Boekenweekgeschenk. In de hoofdpersoon Trezia is moeiteloos Clara Klaver te herkennen. Ze noemde het zelf ook een 'authentiek' verhaal.³⁷ Veel Epenaren lazen het 'boekje van herinneringen' als een heuse sleutelroman en schrokken toen ze zichzelf in een niet altijd even sympathieke rol herkenden.³⁸ Het leverde de schrijfster veel lezersbrieven op.³⁹ Bij Clara's voormalige buurmeisje Jo van Goor bracht het Boekenweekgeschenk een kostelijke jeugdherinnering boven:

Deze terugblik in de jeugd van de Klaverkinderen bracht mijn eigen kinderen jaren, die gelukkige jaren van circa 9 - 12 jaar in het brandpunt van mijn denken. De Klavers waren in die jaren onze naaste burens en het huis en hun tuin waren evenzeer mijn wereld. Ik ben weer door het gat in de heg gekropen en heb zalig meegespeeld, heb weer gebouwd met de Alpenboeken en met de Brehm's, heb aan de groote ronde huistafel waarvan het kleed tot op de draad versleten was, vruchtenkwartet, klok en hamer en boeren, gespeeld. Clara staat voor mij niet zo scherp afgetekend in die tijd. 't Was vooral Lien en ook wel Dick (Pimmel) waarmee ik in die tijd speelde. Clara was een paar jaar ouder en hield zich dunkt me nogal afzijdig en ging trouwens met oudere meisjes om. Het huis en zijn bewoners heeft ze naar mijn

voorstelling natuurgetrouw weergegeven. Ik was er veel en graag in die jaren. Je kon er zoo heerlijk vrij en ongestoord spelen. Moeder Klaver [was] veel weg of met allerlei dingen bezig (piano, schilderen) waardoor ze de kinderen ongestoord hun gang liet gaan. De tragiek van de ‘vergane glorie’ voelde ik in die tijd ook al wel, maar de kinderen leefden blijmoedig ondanks armoede en moeilijkheden. Met Lien zat ik avond aan avond poppekleertjes te toveren, allemaal hemdmodel met festonsteken versierd, uitmuntende door coupe!

Hele poppenbals en bruiloften hielden we, louter om maar weer nieuwe gewaden te kunnen uitdenken. Ik herinner me nog een bal in ’t najaar waarbij we alle poppekinderen met herfstastertjes hadden versierd. En dan die negerpopjes! Schattig waren ze. Mevr. Kl. kocht er voor mij ook een in Deventer. [...] Trouwens de school en de aanbeden onderwijzer herkende ik heel goed en ook het orchideeënweidje en de Ballastput. Uren zou ik kunnen vertellen van die onbezorgde jaren met de Klaverburen. Van de tuin en de kweekkassen, waar ik voor ’t eerst van m’n leven frezia’s, aronskelken en camelia’s zag.⁴⁰

Vrouwenkiesrecht en exposities

Dat het gezin Klaver niet kerkelijk was, versterkte hun uitzonderingspositie in het dorp. Voor Da’s inzet voor het vrouwenkiesrecht hadden de Eper burgervrouwen helemaal geen begrip.⁴¹ IJveren voor vrouwenkiesrecht was vooral iets voor ontwikkelde vrouwen, voor de ‘grote lui’. Chique dus en ver van het aanrecht van de vrouw van bakker Westhoff en slager Dokter. Zij vonden Da’s inspanningen voor het vrouwenkiesrecht belachelijk en bijna even schandelijk als aan de drank zijn.⁴²

Al vóór haar huwelijk was Da zeer geïnteresseerd in het vrouwenkiesrecht, wellicht geïnspireerd door haar doopsgezinde predikant Sicco Lulofs, de grootvader van schrijfster Madelon Székely-Lulofs. Hij stond bekend om zijn moderne ideeën en zette zich in voor vrouwenemancipatie.⁴³ Da’s familielid Cato Pekelharing-Doyer van de Groningse Vrouwenbond was de initiatiefneemster van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898.⁴⁴ Da sprak zich als jonge vrouw al publiekelijk uit over de vrouwenkwesitie. Nadat ze in februari 1896 een lezing van de Deventer advocaat Henri Marchant had bijgewoond, stuurde ze een ingezonden brief naar de *Deventer Courant*.⁴⁵ Ze viel mr. Marchant bij in zijn kritiek op het meestal doelloze, lege bestaan van jonge meisjes van goeden huize.⁴⁶ Da hoopte dat mannen zich met de opvoeding van meisjes zouden bemoeien: ‘dan zou vanzelf bij de meisjes dat concurreeren in klatergoud ophouden, dan zouden de moeders verstandiger worden en hare dochters tot wat beters opvoeden dan tot slechts ‘een luxepaardje’ voor een toekomstigen echtgenoot, die waarschijnlijk nooit meer komt opdagen.’⁴⁷

In Epe liet Da het niet bij ingezonden brieven. Ze hielp daadwerkelijk mee bij het oprichten van de afdeling Epe van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht,

die uitgroeide tot een van de grotere afdelingen in het land. De Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht had als streven de ‘opvoeding tot het verkrijgen van het vrouwenkiesrecht’ in plaats van het verkrijgen van stemrecht, wat de – militantere – Vereniging voor Vrouwenkiesrecht, opgericht door Aletta Jacobs, zich ten doel stelde.⁴⁸ De Bond vond namelijk dat vrouwen eerst zelfstandig moesten kunnen oordelen, dan pas konden zij meedoen aan het politieke leven. Neutraliteit en onpartijdigheid waren zo beter gewaarborgd. De Eper afdeling werd opgericht op 19 december 1910 met Da Klaver-Doyer als tweede secretaris. Zo nu en dan vergaderde het bestuur bij Da thuis.⁴⁹ Twee jaar later, in december 1912, kreeg Da de speciale taak van ‘plaatselijke propagandiste’.⁵⁰ De afdeling was weliswaar politiek gematigd, maar behoorlijk actief: er waren lezingen, tentoonstellingen en toneeluitvoeringen. Voor de eerste lezing, al op 11 februari 1911, nodigden zij mevrouw W. Wynaendts Francken-Dyserinck uit, een van de oprichtsters van de Bond en net als Da doopsgezind opgegroeid.⁵¹

Een onderwerp dat Da aan het hart ging, ‘Opvoeding en onderwijs aan meisjes’, stond centraal op een lezing op 15 december 1911. De heer G. Oosterbaan, inspecteur van de volksgezondheid in Zwolle, pleitte ervoor de opvoeding van meisjes te veranderen. Meisjes zouden evenveel bewegingsvrijheid moeten hebben als jongens en minder snel moeten worden ingeschakeld in het huishouden. Daarnaast pleitte hij voor beter beroepsonderwijs voor meisjes: het zou hen onafhankelijker maken en gelijkwaardiger aan de man. Hij voorzag een toekomst waarin meisjes en jongens dezelfde opleidingen zouden volgen, een toekomst waarin meisjes zelfstandig zouden functioneren in de maatschappij. Hij vond zelfs dat vrouwen in het begin van hun huwelijk moesten blijven werken. Dit zou de financiële startpositie van jonggehuwden ten goede komen.⁵²

Da heeft deze verlichte ideeën enthousiast en succesvol in de praktijk gebracht bij de opvoeding van haar twee dochters. Zij waren het helemaal eens met hun vooruitstrevende moeder, maar in de ogen van het conservatieve deel van de Eper bevolking pasten de opvattingen en activiteiten van Da niet bij haar overduidelijke geldgebrek. De wijsneuzige Eper kinderen plaagden Clara en Liene ermee.⁵³ Die voelden zich onbegrepen, anders.⁵⁴ Ze worstelden met een tweestrijd: ze schaamden zich voor hun ouders, op wie ze óók trots waren. Daarom waren Da’s optredens op de plaatselijke muziekuitsvoeringen zulke memorabele momenten in hun leven. De muziekuitsvoeringen van de Kinderzangschool van meester A.J. Tuyten met bal na waren een jaarlijks hoogtepunt in Epe. Clara en Liene zongen mee in het kinderkoor en Da Klaver accompaneerde hen op piano.⁵⁵ Voor haar ‘uitnemende’ begeleiding kreeg Da op zo’n avond een groot boeket bloemen als welverdiende hulde.⁵⁶ Dan straalde Da’s succes af op haar kinderen en hoorden ze er – voor eventjes – helemaal bij.

Trots waren de kinderen ook op het kunstenaarschap van hun vader. Luite Klaver had groepstentoonstellingen in de Larensche Kunsthandel in Amsterdam in september 1913, in kunstzaal Pictura in Den Haag en in Rotterdam in 1914.⁵⁷ Op 11 maart 1914

opende hij een solo-expositie in de Eper Gemeentewoning (EGW). Dit gebouw speelde een grote rol in het culturele leven in Epe. De Klavers gingen er af en toe heen voor concerten.⁵⁸ Klavers tentoonstelling daar was een groot succes. Het *Nieuwsblad* zwaaide de plaatsgenoot veel lof toe voor zijn schilderijen en aquarellen. Het weinig verwerende publiek – ‘het is maar zelden dat we hier kunnen genieten van echte kunst’ – genoot van de vele bloemstillevens. Vooral het kleurgebruik kon de recensent bekoren: ‘Hier is geen school gemaakt, doch een kind der natuur is met klare oogen gaan kijken naar hetgeen de natuur zoo willig toonde en getrouw werd weer gegeven waarvoor een ander wellicht schroomde om der eenvoud wille.’⁵⁹ Klaver exposeerde ook zijn foto’s, met name natuuroptnamen uit de omgeving, zoals de Tongerse bossen. Waarschijnlijk heeft hij behoorlijk goed verkocht op de exposities, want in mei 1914 gaf hij de bloemisterij op.⁶⁰ Hij gaf zich nu helemaal over aan het schilderen. Hij maakte doorgaans buiten schetsen, foto’s en aantekeningen en werkte zijn olieverven en aquarellen in het atelier uit. De fantasie-tuinen en bloemstillevens kwamen in die tijd tot stand.

Het beklemmende

De moeilijkheden in het gezin hebben de onderlinge band tussen de zusjes Klaver versterkt. Clara en Liene waren van jongs af aan al hecht geweest met elkaar, maar in Epe werd hun relatie inniger. Hun intensieve fantasiespel met de poppen en knuffeldieren was een gezamenlijke uitlaatklep en – vooral voor Clara – vlucht uit de realiteit. Maar hoewel Liene hetzelfde beleefde als haar zuster, ging alles meer langs haar heen. Zij herinnerde zich later nauwelijks meer iets van de voortdurende ‘onheilsstemming’ die de gevoeliger Clara wel heel sterk ervoer. Die stemming voedde Clara’s angst voor nieuwe catastrofes:

Ik herinner me van toen ik nog een kind was, dat het soms, heel soms gebeurde, dat alle dingen prettig waren, dat er niets was, waar je over tobben moest. En dat ik dan dacht ‘s avonds in bed: laat ik niet slapen gaan. Laat ik dit goede nou niet verslapen, want morgen zal er zeker wel weer iets naars zijn. En hoe ik dan met geweld wakker wou blijven. Er gebeurde ook altijd veel. Misschien was ik te jong om het allemaal te verwerken, misschien vergroeide er iets in me. Ik maakte die heele val mee van welgesteldheid... een groot huis met dienstbodes en alles op een nogal royale, ik denk wel te royale voet... naar armoede en eeuwig getob. Van later herinner ik me, dat moeder eens op een keer dolblij was, toen ze een gulden vond in de zak van een mantel, die ze in lang niet gedragen had. Het was niet zozeer de armoede zelf; het heel andere leven... dat raakt je nauwelijks als kind... maar de voortdurende catastrophestemming in huis. Je kwam uit school met de vage angst: wat zal er gebeurd zijn? Je schrok, als je vader met een vreemde meneer zag praten. Je wist niet eens, wat je eigenlijk verwachtte. Misschien was dat juist het beklemmende. [...] Later praatte moeder ook zooveel met mij,

over allerlei onkinderlijke dingen. Ik herinner me ook wel, dat ze zei: ‘Ik moest je dat eigenlijk niet vertellen.’ Maar ze zal zich soms reddeloos verlaten gevoeld hebben en ik was wel wijs. Maar je had steeds een gevoel van druk en zwaarte en ontzettend veel ouder zijn dan andere kinderen, al speelde je ook gewoon mee.⁶¹

In dit briefcitaat uit 1933 schakelt Clara van de eerste persoon naar de tweede persoon enkelvoud en weer terug. Ze deed dat vaak en bleef dit haar leven lang doen, zowel in haar correspondentie als in haar literaire werk. Waar een grammaticale constructie met de tweede persoon enkelvoud vooral gebruikelijk is in zinnen met een algemeen geldende boodschap, koos Clara juist voor ‘je’ als ze over een emotioneel, persoonlijk onderwerp schreef. Zo schept ze distantie. Het is de vraag of ze zich hiervan bewust was. *Twee negerpopjes* bevat een aangrijpende scène die laat zien hoe de jonge Clara omging met het afwijzende gedrag van de Eper schoolkinderen. Hierin treedt ze als het ware buiten zichzelf om zich te beschermen en gebruikt dan de derde persoon enkelvoud:

En dan ontdekt Trezia het spelletje van ik en zij, dat haar kwetsbare innerlijk kan beschermen tegen de buitenwereld. Bij het lezen van die boeken voor volwassenen denkt ze: ‘Straks ... straks komt het, ook voor mij. Straks ben ik groot. Ik word een vrouw als de vrouwen in deze boeken ... ik ... Trezia. Ze staat dan op bekijkt zichzelf aandachtig in de spiegel en opeens heeft ze dan de zonderlinge gewaarwording zichzelf te kunnen zien als een ander. Voor de eerste maal ontdekt ze de vreemde mogelijkheden, die schuilen in het spelletje van ik en zij. [...] Het geeft haar een wonderlijk gevoel van onaantastbaarheid zo buiten zichzelf te kunnen staan. Alles, wat die ‘zij’ overkomt, gaat haar niet zo erg meer ter harte. Het wordt een verhaal. Door een soort van trucje wordt het mogelijk je eigen leven buiten jezelf te zetten en tot een verhaal te maken. Ze ontdekt dat dit een manier is om aan verdriet en angst en schaamte ... aan alle ondraaglijke dingen ... te ontkomen. Je distancieert je ervan door een ‘zij’ te worden, een derde persoon. [...] Deze omzetting van ik in zij doet je je eigen leven beleven als door een glazen wand. Maar er is een gevaar. Het is niet altijd mogelijk door de glazen wand heen terug te keren tot jezelf. [...] De warmte van de blijheid... het geluk... kan ze door de glazen wand heen niet voelen. En dit is het gevaar van het spelletje van ik en zij. Je tovert jezelf door de wand heen om het te aangrijpende van het leven te ontvluchten, maar tenslotte kun je achter die glazen wand het leven helemaal niet meer bereiken. De angst, de vernedering, de schaamte dringen niet meer in hun volle verschrikking tot je door. Niets is meer ondraaglijk. Maar terwijl je begint met het leven te ontvluchten, ontglipt het tenslotte jou. En je kunt ook de blijheid, ook het geluk, ook de ontroering niet meer bereiken. Je bent kil en dood achter je wand van glas en tenslotte snak je naar de erge dingen om tenminste weer levend te zijn. [...] dit is een manier om het leven terug te winnen:

drift, woede, verdriet te simuleren en door het spel heen de werkelijkheid te bereiken. Er komt dan een ogenblik waarop je echt driftig of woedend of verdrietig bent. 'Zij' is verdreven, 'ik' teruggekeerd. En met een zekere wellust onderga je je eigen heftigheid: je scheldt, je stampvoet, je snikt. Simulatie is het niet meer, maar je zou het met minder afkunnen. Je zwelgt als het ware in de verrukking van je terugkeer tot het bloedwarme leven. Maar de grote mensen zeggen van je, dat je je aanstelt.⁶²

Clara's vlucht in de verbeelding ging verder dan alledaags dagdromen.⁶³ Voor het gevoelige pubermeisje, met haar zeer levendige fantasie, was het verzinnen van een 'verhaal' een truc om de schaamte en vernedering van de pesterijen buiten te sluiten. Achter het glas werd de werkelijkheid minder 'waar'. Clara voelde niet het verdriet van Trezia. Dat was maar een verhaal. Het was wél een heel levendig verhaal, dat Clara levenslang is bijgebleven. Je zou kunnen zeggen dat Clara *Twee negerpopjes* al in 1912 geschreven heeft. Niet op papier, maar in haar hoofd reeg ze de beelden en woorden aaneen waarin ze haar herinneringen vastlegde.

De ziekte van Da

Sommige Epenaren lazten *Twee negerpopjes* als een afrekening: een verlate wraakactie op de Eper inboorlingen, die Clara Klaver in 1912 niet durfde uitvoeren, maar Clare Lennart in 1949 wel. Voor de meeste lezers is *Twee negerpopjes* echter een regelrechte ode aan de moederfiguur, waarin Da Klaver-Doyer goed te herkennen is. Clare Lennart portretteerde haar als een onconventionele, oprechte vrouw met een rijk gevoelsleven: 'Ze is niet in de allereerste plaats een moeder. Ze is een geestdriftig, een vurig mens, die zich steeds weer met het élan van een eerste liefde aan het leven overgeeft.' Haar oudste dochter schreef haar eigen levensopvatting toe aan haar moeder: 'Toch schemert de gouden ondergrond altijd door de donkere lijnen heen ... doet haar het leven liefhebben in weerwil van alle persoonlijke mislukkingen. Ze neemt haar kinderen bij de hand en zegt: – Kijk, proef, hoor, ruik! De aarde is schoon en groen. Wat het leven je ook brengen mag, vergeet dat nooit! Ze zegt ook: – Heb lief! Bescherm! Maar evenzeer: – Veracht! Verfoei!'⁶⁴ Da verborg haar emoties nooit voor haar kinderen:

Hun moeder zegt: – dag mus! tegen de mus, die op de vensterbank brood komt pikken en ze zegt het niet, omdat ze denkt dat kinderen zoiets wel leuk zullen vinden. [...] Hun moeder lacht als ze blij is en huult als ze verdriet heeft en ze is dikwijls blij en heeft vaak verdriet. [...] Waarom huil je, Moes? vraagt Trezia. Het puntje van haar neus is vuurrood en later moet ze daar weer om lachen. De kinderen onthouden dit altijd, hoe hun moeder lachen kan door haar eigen verdriet heen... midden in het verdriet haar eigen dwaasheid kan zien. ... Het is niet om het geld – Waarom dan? [...] 'Het is het tekort, zegt ze snikkend en hevig neussnuitend. Het

ontoereikende... het vergeefse... Want ze maakt haar woorden nooit pasklaar voor de kinderen. Het is of ze voor 'opvoeden' in de geijkte zin geen energie meer over heeft. Ze is zoals ze is en de kinderen moeten het daar maar mee doen. [...] Dit zijn de laatste jaren dat hun moeder nog gezond is.⁶⁵

Ook al was ze onevenwichtig, soms meeslepend vrolijk en dan weer een hele dag huilend, Moes was het centrum van de wereld voor Clara, Liene en Dick. Luite Klaver trok zich grotendeels terug in zijn atelier in de tuin en sliep er vaak ook. Het huwelijk stond onder grote druk. Na een conflict met Luite had Da soms driftbuien, die Clara zo griezelig vond dat ze van angst gillend de straat op wilde lopen.⁶⁶ Da polste haar kinderen zelfs over een echtscheiding, maar zover kwam het niet door haar ziekte.⁶⁷ Ook al was hun huwelijk een mislukking, Da en Luite behielden wederzijds waardering voor de persoonlijkheid van de ander. Ze konden niet samen leven, maar ze hebben elkaar beslist niet gehaat.⁶⁸ Terugkijkend op deze periode dacht Clara dat haar moeder na de Oldebroekse 'krach' en de troosteloze verhuizing naar Epe eigenlijk uitgeleefd was.

Ze was toen een jaar of 35. [...] En moeder zal zich de plicht opgelegd hebben traditioneel te denken, dat ze voor haar kinderen behoorde te leven. Maar deze kinderen demonstreerden onwillens haar overbodigheid. Zoo moet het haar zijn voorgekomen. Haar oudste meisje zei: 'Durf jij niet, moeder? Dan zal ik het wel zeggen, hoor.' Ze wendde ook pogingen aan de ontspoorde wagen weer op gang te brengen. Moeder was er altijd maar naast blijven zitten. Haar oudste dochtertje zei: 'Blijf nou eens bij ons vader. Help me hier eens nu vader, of duw eens mee. Brom toch niet zoo.' En hij liet zich lijnen. Haar tweede dochtertje nam haar bij een stuntelige poging om een jurk te vermaken, de schaar uit handen en zei: 'Dat moet zoo, moeder.' Ze zei ook: 'Dat moet je in die winkel koopen moeder. Daar kost het veel minder.' En haar zoontje bouwde zich een seinpaal in de tuin of fabriceerde een Indianenhut met dezelfde bezeten verzonkenheid van zijn vader en weerde alle inmenging af met een geërgerd: 'Ga toch weg.'

En toen nu niets, zelfs geen plichtsgevoel, haar meer aan het leven bond, was het of ze zich... vertrouwend nog eens... te luisteren zette, om het zuiver pijpen van de goede dood te vernemen. En het liet zich ook niet wachten. Ze legde zich zoo rustig en blijmoedig te sterven. Ze verwachtte de dood bijna als een meisje haar minnaar. Een gelukkig en niet ongeduldig wachten op een, die zeker komen zal. Niemand begreep dat. Ze dachten allemaal dat ze niet wist, dat ze sterven ging. Maar ze móét het geweten hebben. Alleen als de koorts een tijd lang lager bleef, werd ze onrustig, of ze bang was dat na het leven nu ook nog de dood haar verraden zou. De dood was evenwel een trouwe vriend, die zijn beloften hield.⁶⁹

Het is een aangrijpende tekening van de dynamiek in het gefragmenteerde gezin Klaver, van de karakters en eigenschappen van de drie kinderen en vooral van hun reactie op de verslechterende gezondheid van hun moeder. In 1912 speelde Da's tuberculose weer op.⁷⁰ De drie zwangerschappen en bevallingen hadden haar lichaam verzwakt. Het vermoeiende fietsen, het stof van de thee en de spanningen van de financiële en huwelijkse perikelen deden haar gezondheid geen goed. De titel van het boek *Wrakke levens* van Gerard van Hulzen werd een obsessie voor Clara, die haar moeder breekbaarder zag worden.⁷¹ Clara's reflectie op het ziekteproces van Da is even onthullend als romantisch.⁷² Een chronische, slopende ziekte was een bekend motief in de literatuur van het fin-de-siècle. Tuberculose was een ziekte die vooral kunstenaars en jonge vrouwen zou treffen die niet opgewassen waren tegen het 'echte' leven. Tuberculose, koortsaanvallen in het algemeen, werden wel gezien als de taal van de ziel om uiting te geven aan emoties zoals liefdesverdriet.⁷³

Clara dacht dat haar moeder zich liet wegglijden naar de dood. Da Klaver maakte echter in de Eper tijd niet de indruk naar de dood te verlangen. Ze zag wél helder hoe ernstig de situatie was en ze schreef in maart 1913: 'Ik was van 't winter niet goed, Luite ook niet en Bertha de meid toen juist ziek of haar moeder, het was een nare tijd. Nu gaat het weer beter; maar ik mag geen lange fietstochten maken, veel versterkends [eten] en altijd open ramen. Ik was wel bang dat het verkeerd zou gaan, maar gelukkig is het nu weer heel goed. [...] Ik kom eens thee brengen als 't goed is, dan vertel ik uitvoeriger.'⁷⁴ Da hield dus moed, maar ondanks haar optimisme ging het een paar maanden later weer mis. In augustus 1913 kreeg ze een bloedspuwing.⁷⁵ Vanaf dat moment is ze nooit meer echt gezond geweest. Ze bleef verhoging houden en moest veel rusten. Clara en Liene deden de huishouding met het dienstmeisje, soms met hulp van nicht Clara Doyer.

Naar Deventer

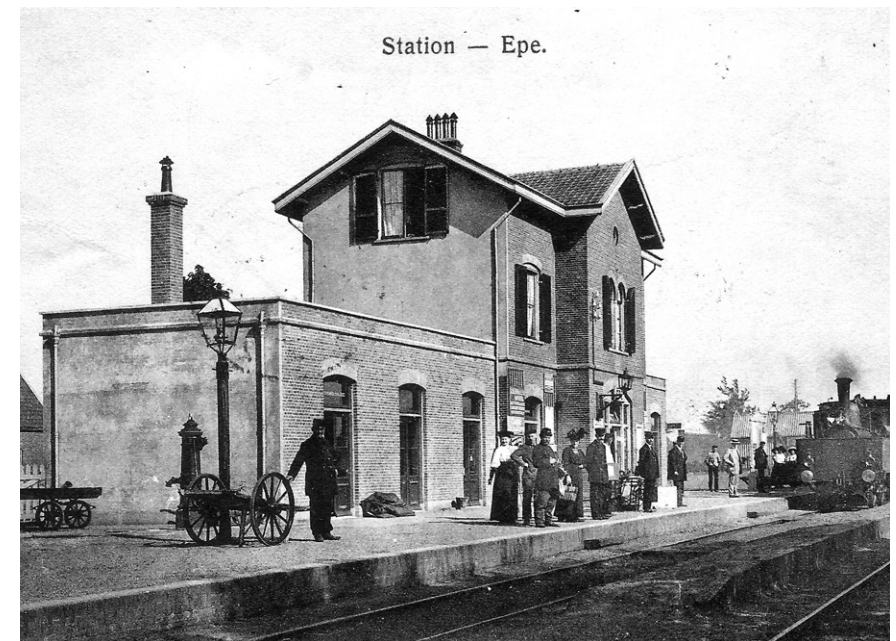
Op de Franche School heeft Clara geen officieel mulodiploma gehaald.⁷⁶ Ze verliet de school toen ze net veertien was om de voorbereidende klas voor de kweekschool te volgen. De familie Doyer had namelijk bedacht dat Clara onderwijzeres zou worden.⁷⁷ Er waren allerlei argumenten vóór. Clara had een helder verstand en leerde gemakkelijk. De leerstof zou dus geen probleem zijn. Clara's moeder moedigde economische zelfstandigheid aan bij haar dochters. Het voordeel van het onderwijs was dat je als juf relatief jong je eigen brood kon verdienen. Voor veel ouders van meisjes was het een 'mooi beroep', mocht hun dochter niet zou trouwen, dan kon ze met een – aan het moederschap verwant – vak in haar eigen levensonderhoud voorzien.⁷⁸ Kortom: het bezit van een akte Lager Onderwijs was een soort levensverzekering, die meisjes als achttienjarige al in de zak konden hebben.⁷⁹

Veel keus had Clara niet. Vlak voor de Eerste Wereldoorlog waren drie professionele beroepen voor getalenteerde meisjes in de mode. Clara kon apothekersassistente worden, 'maar dat was wel griezelig want ik was zo verstrooid'. De gedachte aan een misgreep bij

het mengen van drankjes in de apotheek en de 'ontzettende gevolgen van een verkeerd verstrekt recept' maakten haar huiverig voor dat vak.⁸⁰ Voor verpleging had ze geen roeping omdat ze niet in de nabijheid van ziekte en ellende wilde zijn: 'dat vond ik zo treurig'.⁸¹

Het onderwijs was bepaald populair in de familie Doyer. Zo had Clara's familielid, de schrijfster To van Hille-Gaerthé, de particuliere kweekschool in Arnhem gevolgd voordat ze trouwde met een gymnasiumrector in Alkmaar.⁸² Achternicht Nine Doyer, een ongetrouwde hartsvriendin van Da, was jarenlang onderwijzeres in Transvaal.⁸³ Bouk van der Valk-Mesdag, op wier oordeel Da vaak leunde, was onderdirectrice van de meisjeskweekschool in Arnhem geweest.⁸⁴ Een baan in het onderwijs paste bij Da's hooggestemde idealen over 'verheffing' en vrouwenkiesrecht.⁸⁵

Misschien had Clara zelf liever naar het gymnasium en de universiteit willen gaan, zoals de intelligente dochters van oom Dirk Doyer uit Zutphen, die wis- en natuurkunde en theologie studeerden.⁸⁶ Maar ze was realistisch genoeg om in te zien dat ze moest kiezen voor een goedkope opleiding.⁸⁷ Ze wilde haar ouders niet tot last zijn.⁸⁸ Met een loopbaan in het onderwijs kon ze haar ouders snel financieel steunen. Een eigen carrière, zelf geld kunnen verdienen, sprak haar aan 'om eens zelf een jurk te kunnen kopen en niet altijd jurken van nichtjes aan te hoeven'.⁸⁹ Toch ging het Clara niet zozeer om die jurken, maar om haar moeder:

Het station van Epe in 1913. Ansichtkaart, collectie auteur.

Voor mezelf dingen willen heb ik nooit gekund. Het kan me niet meer schelen, zoo gauw het alleen om mezelf gaat. Eens wou ik graag geld verdienen, toen ik een jaar of 14 was. Toen verlangde ik erg om zelf geld te verdienen en moeder mee te nemen naar een huisje buiten, waar ze niets zou hoeven te doen en beter zou worden. Ik was toen eigenlijk in mijn hart van plan vader te 'wippen'. Die scheen de onrust te brengen, het beter worden in de weg te staan. Ik hield heelemaal niet van vader als kind. Ik zie nu, dat dit eigenlijk ook al geen willen enkel voor mezelf was. Moeder gaf me altijd zoo'n gevoel of ik erg oud en erg wijs en erg sterk was.⁹⁰

Dit wijze, sterke kind bracht een groot offer: vertrek uit het ouderlijk huis. Ondanks de ambities van de Fransche School koos de familie Klaver-Doyer namelijk toch voor een voorbereidende klas in Deventer, bezorgd dat de Eper dorpsschool onvoldoende voorbereidde op het examen. Aan welk instituut Clara de voorbereidende klas voor de kweekschool deed, is niet bekend.⁹¹ Het was praktisch onmogelijk, en duur, om dagelijks op en neer te reizen tussen Epe en Deventer. Daarom vertrok Clara begin augustus 1913 naar Deventer om bij haar tante Saar te gaan wonen.⁹² De ongehuwde Saar Doyer was altijd blijven wonen in haar voorouderlijk huis. Na de dood van haar vader had Saar de ene helft van het huis gekregen. De andere helft werd verhuurd – in Clara's tijd aan de directeur van de Rijkskweekschool voor jongens.⁹³

Clara had goede herinneringen aan de woning: 'Het huis Singel 8 had een prachtig uitzicht op het plantsoen. Het lag recht tegenover het eilandje met de treurwilgen en allerlei ander groen in gevarieerde tinten. Als de schemering viel, hoorde je het luidruchtig gekwaak van de eenden die gingen slapen, een geluid dat evenals het fluiten en rommelen van de treinen hoorde bij ons logeren in Deventer. De kamers waren groot en hoog, niet al te licht.'⁹⁴ Ook Saars inrichting stond Clara tientallen jaren later nog voor de geest: veel pluche, gepolitoerde meubels en een modern ingerichte tuinkamer met serre, waar de piano stond. Het atelier waar Da vroeger gewerkt had, bevond zich nog op zolder.⁹⁵

Saar had muziek gestudeerd in Parijs en gaf pianolessen aan kinderen van familieleden en goede kennissen. Ook Clara kreeg pianoles, volgens de Jäel-methode, die Saar in Parijs geleerd had, maar Clara had veel minder talent voor muziek dan haar moeder.⁹⁶ Ze beschreef haar tante als 'een oudere dame alleen met een dienstbode voor dag en nacht, wat nerveus, prikkelbaar, bedillig – niet een tante die wij als kinderen erg aardig vonden.'⁹⁷ Saar was geen type om een gevoelig kind als Clara te begrijpen. Ze bedoelde het goed, maar ze bezat niet de soepelheid, de levenswijsheid van haar veel jongere zuster, niet haar gevoel voor humor.⁹⁸

Clara heeft haar schooltijd in Deventer verwerkt in haar meisjesboeken *De wijde wereld* en het ongepubliceerde *Veronica Valckenier*.⁹⁹ In *De wijde wereld* roemde ze de solidariteit van de leerlingen van de 'cursus'. Dat moet een grote opluchting geweest zijn na de vijandigheid op de Fransche School.¹⁰⁰ In het verhaal 'Het sterrenbeeld Orion' keek

ze uitgebreider terug op deze periode in Deventer:

Mijn tante hield van me en ze heeft zeker haar best gedaan me een prettig tehuis te bezorgen, maar ze kon niet voorkomen dat ik me in dit huis van een oude dame zonder kind of dier vaak heimweeachtig voelde, al heb ik mijn malaise toen nooit de naam heimwee gegeven. [...] Mijn verbannen zijn uit het ouderlijk huis gaf me voor mijn eigen gevoel ook wel iets romantisch. Werden de heldinnen uit de meisjesboeken, die ik tussen andere, niet speciaal voor kinderen geschreven werken door, nog gretig las, niet altijd naar een kostschool gestuurd? En was deze verbanning niet de laatste etappe vóór ze verliefd-verloofd-getrouwd voor altijd gelukkig werden?

De wintermaanden vielen mij het zwaarst. De avonden waren dan zo lang en tante vond het meestal niet goed dat ik in donker nog naar een vriendinnetje ging. Dat hoorde niet, zei ze. En stel je voor dat een kerel me in een stille straat beet greep en me een zoen gaf! Dit was blijkbaar het ernstigste gevaar dat ze in betrekking tot kerels voor me dachtte.

Ze had de kleine zijkamer boven gezellig voor me ingericht met een boekenplank, een laag kastje, een werktafel, gordijnen en beddesprei van gebloemd cretonne. 's Zomers maakte ik daar mijn huiswerk, maar 's winters was het te koud om er lang te zitten en ik was aangewezen op de huiskamer. Het zachte suizen van het gas accentueerde de stilte. [...]

Het was als in die dromen, waarin je vluchten moet en niet van de plaats kunt komen. Opeens schoof ik dan mijn stoel achteruit en sprong op. Ik deed dat alles zo luidruchtig dat tante ervan schrok en dat de theekopjes rinkelden. Met stijve benen liep ik de grote, in de hoeken donkere kamer door, mompelend van 'mijn zakdoek vergeten' ofzoiets. In snelle vaart rende ik dan de trap op, wierp de deur van mijn kamertje open en pas als ik voor het raam stond, dat uitzag op tuinen, voelde ik die zonderlinge angst van me afglijden. Want daar, laag aan de zuidelijke hemel, stond het sterrenbeeld Orion en op de een of andere manier was dit beeld voor mij een troost en toeverlaat. Het was mijn privé-sterrenbeeld, dat met zeven twinkelende ogen op me neer zag, dat de leegte deed volvloeien met vertrouwelijkheid en op magische wijze de sfeer zuiverde van gevaar. Als ik dan later de huiskamer weer binnen kwam, leek die opeens veel gezelliger geworden. Het suizen van het gas had zijn stiekeme vijandigheid verloren. Tante maakte een kopje chocola en vroeg of ik nog een stukje wilde voorlezen uit 'Onder moeders vleugels'. En het was niet meer angst maar vrede, die me zachtjes inspon.¹⁰¹

De klank van woorden

De beroemde Amerikaanse roman *Onder moeders vleugels* van Louisa M. Alcott was een van de vele meisjesboeken die Clara in Deventer verslond.¹⁰² Ze waren daar neergezet door haar nicht An Doyer. Op haar boekenplank stonden *Het Jodinnetje van Elspeet* van mevrouw Van Osselen van Delden en titels van Truida Kok en Nannie van Wehl.¹⁰³ Clara verdiepte zich ook in de gedichten van Hélène Swarth en thuis, in Epe, had ze als twaalfjarige de *Mei* van Herman Gorter al gelezen:

Ik herinner me wel heel goed de mazelen uit mijn kinderjaren, die ik veel te laat kreeg, tegelijk met mijn jongere broertje en zusje. Ik was toen al een jaar of twaalf. Het beter worden ging bij mij niet zo vlot en toen mijn broertje en zusje alweer naar school gingen, moest ik nog thuis blijven. Ik hoefde niet meer in bed te blijven, echt ziek voelde ik me ook niet en ik herinner me die paar weken als iets bijzonder heerlijk. [...] Ik benutte die vrijheid om de boeken uit de grote-mensen-boekenkast te lezen. Dat was niet bepaald verboden. Ze waren thuis in dat opzicht niet streng. Maar het was zo heerlijk het rustig en onbespied te kunnen doen, zonder dat iemand het zelfs maar merkte en je vragen ging stellen of goede raad geven over wat je wel en niet zou kunnen begrijpen. Van alles wat ik in die tijd gelezen heb, heb ik de sterkste herinnering behouden aan de *Mei* van Gorter. Ik kan er onmogelijk veel van begrepen hebben, maar het maakte toch diepe indruk op me. Ik was toen zeer geroutineerd in het ‘overslaan’, maar ik vond telkens toch stukken, die me geweldig pakt en die ik nu nog niet over kan lezen, zonder weer die serre te zien en de zon, die door de tamelijk helgele gordijntjes scheen. Het was eigenlijk mijn eerste ontdekking van ‘het gedicht’. Voor het eerst werd ik gepakt door iets anders dan ‘het verhaal’.¹⁰⁴

Mijn leertijd op het land van Fritz Reuter bracht Clara terug bij haar vaders jeugd. Ze las de drie delen van *De kleine Johannes* van Frederik van Eeden als ging het om ‘een boeiend sprookje’; waarschijnlijk ontging het grootste deel van de symboliek haar. Clara las vooral uit een gretig verlangen om te begrijpen, om te doorgronden waarom de mensen en het leven zijn zoals ze zijn.¹⁰⁵ Zij bleef haar ouders altijd dankbaar voor hun ruimdenkendheid in ‘passende lectuur voor kinderen’.¹⁰⁶ Tante Saar was heel wat minder tolerant. *Eline Vere* moest Clara in het geheim uit de kast halen: ‘Ik zelf vond het prachtig, werd geheel meegesleept door die donkere stroom van tragiek. Na die vakantie zei ik thuis tegen mijn moeder: “Ik geloof dat ik nu alles begrijpen kan.”’¹⁰⁷

Clara las het dienstmeisje het vervolgverhaal uit de krant voor, terwijl Anna aan het koken was.¹⁰⁸ De soms sappige krantenfeuilletons waren eigenlijk geen geschikte lectuur voor jonge meisjes, vond men. Maar Clara en haar vriendinnen genoten van de verhalen alleen om het verhaal, om de romantiek, niet om de dingen die je niet lezen mócht.¹⁰⁹

Ze las zelfs woordenboeken: ‘alleen om de klank van de vreemde woorden. Het werd beschouwd als het toppunt van lezerswoede. Ik kon er hele tijden zoet mee zijn. En in de geschiedenis hield ik van de mensen om hun namen. Maurits bijvoorbeeld [...] Ook alle graven, die Floris heten. Oldenbarnevelt kon ik niet uitstaan, ook nu omdat raadspensionaris zoo vervelend klonk.’¹¹⁰

In deze periode volgde Clara catechisatie bij een doopsgezinde predikant.¹¹¹ Daar leerde ze de christelijke gedichten van De Génestet kennen met frases als: ‘Des drijvers geweldige roede – Jaagt rustloos ons voort op ons pad.’¹¹² De catechisatie was net zo min een succes als de zondagsschool. Ze vertelde de dominee: ‘Ik geloof niet aan God, maar wel aan de duivel. Ik zei het voornamelijk uit een soort bravoure en om de dominee te pesten, maar iets van die aard voelde ik toch ook wel werkelijk. Dat het leven tegen je was. Zoo lijkt het ook vaak, maar nu weet ik dat alles niet meer zoo zeker, als toen ik 14 jaar was.’¹¹³

Uitermate romantisch

Helemaal in de sfeer van de meisjesboeken beleefde Clara in Deventer haar eerste verliefdheid met een Joodse klasgenoot:

Wij waren zoo om en bij de 14 jaar en zaten in dezelfde klas. Hij heette Michel Frankfort (Michèl op z’n Frans uit te spreken... deze naam was destijds een attractie) en had ravenzwarte lokken en speelde prachtig viool. Ik vond het prachtig in ieder geval. Natuurlijk zou hij een kunstenaar worden en de wereld rondreizen en ik zou met hem gaan. Maar natuurlijk was zijn vader er tegen. Hij moest in de zaak, een antiquiteitenhandel. Dus zouden wij genoodzaakt zijn over eenige jaren – we beseften wonder boven wonder dat daarvoor de tijd nog niet gekomen was – te vluchten en bijvoorbeeld als straatmuzikanten het leven te houden. Ik oefende alvast op een mondharmonica. Een piano, het eenige instrument dat ik bespeelde, was moeilijk mee te voeren bij een schaking. Het was uitermate romantisch. Ik phantaseerde ‘s avonds in bed de spannendste belevenissen. Wat de praktijk betreft, bepaalden we ons geloof ik tot een ochtendwandeling in het plantsoen. Ik verbaasde mijn tante door onmogelijk matineus te zijn, geheel tegen mijn gewoonte. Je had al om 8.00 uur Fransche les en daarvoor wandelden we. Het moet toch wel een groote liefde geweest zijn. De moeilijkheid was altijd ongemerkt in en uit het plantsoen te komen. Gewoon op straat lopen met een jongen uit je klas ging nog. Eenmaal in het plantsoen zag je op dat uur toch geen mensch. Maar dat in- en uitgaan was bezwaarlijk. [...] We waren overigens zeer onschuldig. Als we vroeg waren zaten we wel eens op een bankje en vergeleken onze Fransche thema’s en hielden onder het schrift elkaars hand vast en deden dan later net of we dat niet gedaan hadden. Zoenen deden we elkaar niet. Maar we wisten ontwijfelbaar zeker, dat we later

samen trouwen zouden hoewel hij me nooit een huwelijksaanzoek heeft gedaan. Dat sprak zoo vanzelf. Later... dat was altijd 'wij'. En ik ging naar de kweekschool en hij ging... ik weet niet waar... in zijn ouders antiekteitenshandel waarschijnlijk... en het was uit met de liefde.¹¹⁴

Clara's vroege opstaan verwonderde niet alleen Saar, maar ook Da Doyer, want vanaf december 1913 was Clara's moeder in Deventer komen wonen. Ondanks de goede zorgen van de dames van de Bond voor Vrouwenkiesrecht, die versterkend voedsel, bouillon en fruit brachten, was Da's conditie verder achteruitgegaan. In de wintermaanden moest ze in Epe in een stoffige, donkere bedstee slapen, terwijl ze juist zon en lucht nodig had. Daarom haalde Saar Doyer haar zuster naar Deventer. Daar, in haar oude zonnige slaapkamer, kon ze goed verzorgd worden. Hoe erg Da het ook vond om haar zoon en jongste dochter achter te laten, ze greep die laatste kans om beter te worden.¹¹⁵

Da kreeg eindelijk voldoende rust. Ze hoefde zich nu niet meer te vermoeien met een huishouding. Voor haar eigen plezier vertaalde ze passages uit de roman *Ships that pass in the night* van Beatrice Harraden. Ze hield in die periode ook, onregelmatig, een dagboek bij. Daarin keek ze terug op haar mislukte huwelijk en probeerde ze oprecht niet 'haatdragend' tegenover haar man te zijn. Da bleef idealistisch: 'Mijn verlangen is een soort ideaal moeder en vrouw te zijn verheven boven nietige kleinzieligheid. En toch weet ik, juist omdat er nog iets in zit van wilde onstuimigheid, dat ik meer zal kunnen begrijpen en vergeven in een mensenleven.'¹¹⁶ Dit zijn geen woorden van een vrouw die verlangt naar het einde van dat leven, maar juist van een dappere vrouw die zich verzet tegen de naderende dood.

Tranen met tuiten

Het jaar 'verbanning' in Deventer wierp vruchten af. Begin april 1914 slaagde Clara met glans voor de 1^e klasse Rijksnormaallessen in Apeldoorn.¹¹⁷ Ze kon zich nu verder voorbereiden op het onderwijzersexamen. Er waren indertijd verschillende soorten confessionele en openbare kweekscholen en honderden normaallessen.¹¹⁸ De meest getalenteerde kandidaten probeerden een beurs te bemachtigen op de Rijkskweekscholen. Niet alleen was het onderwijs daar uitstekend, bovenal was het financieel een zeer gunstige opleiding. Vrijwel alles werd door het rijk betaald: schoolgeld, boeken, kost en inwoning.¹¹⁹ In Apeldoorn stond de enige Rijkskweekschool voor Onderwijzeressen. Aan het toelatingsexamen, een vergelijkend examen en een gesprek met de selectiecommissie, deden jaarlijks honderd tot tweehonderd kandidates mee. De tweeëntwintig intelligentste en meest gemotiveerde meisjes werden toegelaten. Ook Clara deed mee aan dit toelatingsexamen in concertgebouw Tivoli in Utrecht en ze slaagde.¹²⁰ Haar familie was dolblij. Dit was een financiële buitenkans en bovendien was het een eer om op de eliteaire Rijkskweekschool aangenomen te worden. Clara was verdrietig. Was ze gezakt, dan had

ze op een kweekschool in de buurt van Epe haar opleiding kunnen doen. Nu hilde ze tranen met tuiten omdat ze het afschuwelijk vond ver van haar familie, in Apeldoorn, te moeten gaan wonen.¹²¹ Ze ging, maar niet van harte:

*Als ik het maar niet allemaal zelf beleven hoefde. [...] Ik wou maar, dat het een boek was. Dan zou ik het heusch wel graag lezen.*¹²²